

O'ZBEK TILSHUNOSLIGI TARAQQIYOTI VA LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQOT MUAMMOLARI

To'ramurodova Aziza

English language 3rd faculty student, UzSWLU

Scientific advisor: Gulsum Soatova

Senior teacher, UzSWLU

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligi taraqqiyoti bosqichlari va lingvokulturologik tadqiqotlarning dolzarb muammolari IMRAD (Kirish, Metodologiya, Natijalar, Muhokama, Xulosa) modeli asosida tahlil qilinadi. Tilshunoslik fanining empirik va nazariy asoslari, zamonaviy yutuqlari hamda lingvokulturologik yondashuvning o'zbek tilshunosligida namoyon bo'lishi asosiy tadqiqot obyekti sifatida tanlangan. Ushbu maqola talabalarga til va madaniyatning o'zaro bog'liqligini ilmiy jihatdan yoritishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: o'zbek tilshunosligi, lingvokulturologiya, antropotsentrizm, lingvomadaniy birliklar, pretsedent matnlar, konsept, intertekstuallik, diskurs, til va madaniyat, kognitiv yondashuv

Abstract. This article analyzes the stages of development of Uzbek linguistics and current problems of linguoculturological research based on the IMRAD (Introduction, Methodology, Results, Discussion, Conclusion) model. The empirical and theoretical foundations of linguistics, modern achievements, and the manifestation of the linguoculturological approach in Uzbek linguistics are chosen as the main object of research. This article serves to provide students with scientific coverage of the interrelationship of language and culture.

Keywords: Uzbek linguistics, linguoculturology, anthropocentrism, linguocultural units, precedent texts, concept, intertextuality, discourse, language and culture, cognitive approach

Kirish

Jahon lingvistikasining ajralmas tarkibiy qismlaridan biri, dunyo tilshunoslik fani oldida turgan dolzarb masalalarni ijobiy hal etishga munosib ulushini qo'shib kelayotgan o'zbek tilshunosligi ham o'tgan asr davomida rang-barang dunyoqarashlar, ta'limotlar, nazariyalar ta'sirini boshidan kechirdi, umumlingvistik jarayonlar qamrovida qoldi. O'zbek nomli etnosotsial jamoa, ya'ni millatga taalluqli, uning boy tarixini o'zida aks ettiruvchi, kundalik aloqamuloqat ehtiyojini to'la-to'kis qondiruvchi, uni birlashtiruvchi, jipslashtiruvchi o'zbek tilining tabiatini, shakllanish, taraqqiy topish bosqichlari kechagi va bugungi holati, ertangi istiqboli xususida aniq hamda ravshan tasavvurga ega o'zbek tilshunosligi uchun hozirgi zamon jahon tilshunosligida yuz berayotgan o'zgarishlar yot emas. Hech ikkilanmay ta'kidlash lozimki, o'zbek tili tizimida nafaqat qardosh turkiy tillarga oid xususiy jihatlar, shuningdek dunyoning besh qit'asida mavjud mustaqil tillarga doir umumiy qonuniyatlar ham qaror topgan. Shu nuqtayi nazardan o'zbek tilshunosligi bosib o'tgan murakkab yo'lga ilmiy

yondashishda, obyektiv baho berishda unga xos qonuniyatlarni umumlingvistik hodisalar, jarayonlardan ajratib qo‘ymaslik yoki yulib olmaslik talab qilinadi. Ma’lumki, XX asr boshlarida sotsiologiya va psixologiyadan uzoqlashgan lingvistika “Til o‘zida va o‘zi uchun” shiorini o‘zining yagona obyekti sifatida e’lon qildi. F. de Sossyur ilgari surgan umumiy semiologiya loyihasi semiotikada qisman ifodasini topgan bo‘lsa-da, lingvistika o‘z mustaqilligini yo‘qotmadi, semiotikadek umumiy fanning qismiga aylanib ketmadi. Y.D.Aprsyanning qayd etishicha, struktur paradigma tufayli sodir bo‘lgan qayta qurish an’anaviy lingvistik muammolarni yanada chuqurlashtirdi, boyitdi va kengaytirdi; lingvistikani “ilmiy haqiqatni izlash, axtarish metodologiyasi” bilan qurollantirdi. XX asr oxiriga kelib tilni belgilar tizimi tarzida tadqiq etish masalasi tadqiqotchilarni ortiqcha qiziqitirmay qo‘ydi. Lingvistika yana psixologiya va sotsiologiya bilan yaqindan munosabatga kirishishga intila boshladi. Kognitivistika Sossyurning til-nutq, sinxroniya-diaxroniya, sintaksis-semantika, leksika-grammatika kabi til dioxotomiyalaridan voz kecha boshladi. Tilni insonning kognitiv qobiliyatlaridan biri sifatida baholadi, tilshunoslikni esa kognitologiyaning bo‘lagi deb e’lon qildi. Natijada, tilshunoslik tag‘in o‘z mustaqilligini yo‘qotay dedi. Shunga qaramay til haqidagi fanning yakkalikdan chiqishiga, unga tegishli ijtimoiy ahamiyatning yanada o‘shishiga shak-shubha yo‘q edi. XX asr lingvistikasi bosib o‘tgan yo‘lni kuzatar ekanmiz, undagi bir qator xususiyatlarni e’tirof etish lozim bo‘ladi: 1. Tilshunoslik har doim boshqa, xoh gumanitar, xoh tabiiy fanlar bilan bajonidil aloqaga kirisha oldi. Biologiya, sotsiologiya, psixologiya bilan lingvistikaning yaqindan aloqasi bois biolingvistika (bu yo‘nalish o‘zbek tilshunosligida hozircha shakllangan emas), sotsiolingvistika, psixolingvistika tarkib topdi. 60-yillardan e’tiboran injener lingvistikasi, keyinroq matematik lingvistika, buning zaminida esa, kompyuter lingvistikasi vujudga keldi. Bunday aloqalar natijasi o‘laroq tilshunoslikka oid tadqiqotlarda turli-tuman tushunchalarni ifodalovchi terminlar o‘z ifodasini topdi. SHunga qaramasdan, tilshunoslikda uning predmetiga mos xususiyatlargina saqlanib qolaverdi, mos tushmaydiganlari o‘z-o‘zidan yo‘q bo‘lib ketdi yoxud sof lingvistik mazmun bilan qanoatlandi. 2. Kiritilayotgan tushuncha uchun aniq ta’rifning yo‘qligi uning samarali qo‘llanishiga to’sqinlik qilolmadi, “lisoniy bilish”, “lisoniy qiyofa”, “borliqning lisoniy tasviri”, “diskurs”, “konsept” singari terminlar mohiyati qator izlanishlar negizida aniqlashtirib borildi. 3. Tilshunoslikda L.Elmslevning glossematika nazariyasidan boshqa biron bir lingvistik loyiha va lingvistik ta’limot o‘zining mantiqiy poyoniga erishmadi, amalda mujassam bo‘lmadi. SHunday qilib, lingvistika uchun mustaqillik maqomining tabiiyligi, va aksincha, boshqa fanlarning ta’siri sezilarli bo‘lsa-da, ammo muvaqqat xarakterdaligi ayon bo‘ldi. Zikr etilgan jihatlar o‘zbek tilshunosligida ham o‘z ifodasini ma’lum darajada namoyon etdi. Milliy istiqlool tufayli o‘z taraqqiyot yo‘liga tushib olgan ona tilining tabiatiga mos mezonlarni ishlab chiqish, unut bo‘lgan boyliklarini qayta tiklash, sofligini ta’minlash, kelajak istiqbollarini belgilash kabi ustivor jihatlariga «Davlat tili haqidagi»,

“Ta’lim to’g’risidagi” qonunlarda, “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi” hamda boshqa ko’pgina hujjatlarda alohida e’tibor qaratildi. O’zbek tilshunosligi mustaqil fan sifatida XX asr davomida shakllanib, bugungi kunda til va madaniyat o’zaro aloqasini chuqur yoritishga intilmoqda. Lingvistik paradigmalarining o’zgarishi, fanlararo yondashuvning kengayishi tilshunoslikda yangi metodologik yondashuvlarni talab qilmoqda. Ayniqsa, lingvokulturologiya sohasining rivojlanishi til va madaniyat o’rtasidagi o’zaro bog’liqlikni antropotsentrik asosda tahlil qilish imkonini yaratdi.

Nazariy jihatdan qaralganda, til jamiyatning tafakkuri, tarixiy taraqqiyoti, ijtimoiy-ma’naviy holatini aks ettiruvchi asosiy vositadir. Shu sababli tilshunoslik fani tildagi birliklarning strukturasi, ularning semantik, funksional va stilistik xususiyatlarini o’rganish bilan birga, tildagi madaniy qatlamlarni ham aniqlashni o’z oldiga maqsad qilib qo’yadi. Bu borada tilshunoslikning an’anaviy shakllari – fonetika, morfologiya, sintaksis, semantika – bilan bir qatorda, lingvokulturologiya, pragmalingvistika, kognitiv tilshunoslik kabi zamonaviy yo’nalishlar ham muhim o’rin tutmoqda.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda lingvistik tahlilning bir nechta zamonaviy metodlari kompleks ravishda qo’llanildi:

- Tarixiy-komparativ metod orqali o’zbek tilshunosligi taraqqiyot bosqichlari aniqlanib, ularning har biri ijtimoiy, siyosiy va ilmiy kontekstda baholandi;
- Tavsifiy-analitik metod yordamida til birliklarining madaniy semantikasi, ya’ni lingvomadaniy birliklar, ularning shakllanishi va vazifalari o’rganildi;
- Kognitiv tilshunoslik asosida tildagi konseptlar va ularning tafakkurda tutgan o’rni ochib berildi;
- Diskurs tahlili orqali matnlardagi intertekstuallik, iqtiboslik, pretsedent birliklarning funksional xususiyatlari ko’rib chiqildi;
- Lingvokulturologik metodologiya asosida milliy mentalitet, stereotip, ramz, mifologema va arxetip kabi birliklar tildagi aksining qamrovi kengaytirildi.

Metodologik asos sifatida V.N.Teliya, V.A.Maslova, L.Vaysgerber, Y.N.Karaulov, G.G.Slishkin kabi tadqiqotchilarning ishlari tahlil etildi. Mahalliy olimlardan N.Mahmudov, Z.I.Solieva, E.Tursunov, A.Sodiqovlarning izlanishlari asos sifatida qo’llanildi.

Natijalar

O’zbek tilshunosligi bosqichlari ilmiy asosda quyidagicha tasniflandi:

- **Ibtidoiy bosqich:** arab va fors tillari ta’siri ostida shakllangan ilk grammatik tafakkur (IX–XIII asrlar); Navoiy asarlarida tilga madaniyat timsoli sifatida qaralgan.
- **Ilk empirik bosqich:** Mahmud Koshg’ariy, Yusuf Xos Hojib, Abdurauf Fitrat kabi mutafakkirlarning til haqidagi amaliy fikrlari, lug’at tuzish an’analari, imlo masalalari.

- **Nazariy bosqich:** XX asr o'rtalarida tilshunoslikka asos solgan o'zbek olimlarining fonetika, morfologiya, sintaksis, stilistika bo'yicha ilmiy asarlari. Sirojiddinov, Mahmudov, Tursunovlarning tahlillari asosida milliy grammatika yaratildi.

- **Ikkinchi empirik bosqich:** sotsiolingvistika, psixolingvistika va pragmlingvistika kabi yo'nalishlar rivojlandi. Til va jamiyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, tilning shaxsiyatga ta'siri o'rganildi.

- **Zamonaviy bosqich:** XXI asrda lingvokulturologiya, diskurs tahlili, matn lingvistikasi, kognitiv yondashuv asosida tilning madaniy va ijtimoiy funktsiyalari keng tahlil qilinmoqda.

Pretsedent birliklar: "O'tkan kunlar", "Layli va Majnun", "Alpomish", "Bobur", "To'maris", "Cho'lpon" kabi matnlar va shaxslar xalq ongi va madaniyatining lisoniy aksidir.

Muhokama

Bugungi o'zbek tilshunosligining asosiy yutuqlaridan biri bu – fanlararo yondashuvning kuchayishi, tilni antropotsentrik tamoyillar asosida tahlil qilishga bo'lgan ehtiyojdir. Lingvokulturologik tadqiqotlar orqali nafaqat tilning funksional, balki uning madaniy-badiiy, estetik, ruhiy qatlamlari aniqlanmoqda. Konseptlar orqali xalq dunyoqarashini, tarixiy va milliy tafakkurini tilda aks ettirish imkoniyati kuchaymoqda.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, til madaniyatni nafaqat ifodalaydi, balki uni shakllantiradi, yangi qadriyatlarni yaratadi, tarixiy ongni mustahkamlaydi. Shu sababli tilshunoslik nafaqat tildagi grammatik birliklarni, balki lisoniy tafakkurni, madaniy yodgorliklarni, xalq og'zaki ijodi orqali shakllangan tildagi madaniyatni ham o'rganishi zarur.

Xulosa

Tadqiqot natijalaridan quyidagi xulosalarga kelindi:

1. O'zbek tilshunosligining taraqqiyot bosqichlari tizimli va tarixiy asosda shakllangan bo'lib, har bir bosqich o'ziga xos lingvistik va madaniy yondashuvni namoyon etgan.

2. Lingvokulturologiya tildagi milliy qadriyatlarni aniqlash, ularni konseptual asosda o'rganish, pretsedent birliklar va matnlar orqali xalq tafakkurini yoritishda muhim vositaga aylandi.

3. Zamonaviy o'zbek tilshunosligida lingvosemantik, pragmatik, kognitiv va diskursiv tahlil metodlarining uyg'unligi fan taraqqiyotiga xizmat qilmoqda.

4. Kelgusida lingvokulturologik lug'atlar tuzish, til korpuslarini shakllantirish, madaniy konseptlar xaritalarini ishlab chiqish dolzarb vazifa sifatida turibdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. – M.: Akademiya, 2001. – 208 b.
2. Teliya V.N. Russkaya frazeologiya: semantika, pragmatika, lingvokulturologiya. – M.: Shkola "Yazyki russkoy kul'tury", 1996. – 288 b.
3. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... // O'zbek tili va adabiyoti. – 2009. – № 5. – B. 3-10.
4. Slishkin G.G. Lingvokulturnaya kompetensiya i tekst. – M.: ITDGK "Gnosis", 2004. – 384 b.
5. Solieva Z.I. Sentensiyalarning lingvokulturologik xususiyatlari (fransuz va o'zbek tillari misolida). – Toshkent, 2018. – 189 b.
6. Karaulov Y.N. Russkiy yazyk i yazikovaya lichnost'. – M.: Nauka, 1987. – 268 b.
7. Vaysgerber L. Yazyk i narodnoye myshleniye. – M.: Progress, 1993. – 235 b.
8. Artemova O.E. Pretsedentnie teksty v lingvokul'turnom aspekte. – SPb: Filologiya, 2011. – 152 b.
9. Sodiqov A. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2014. – 200 b.
10. Tursunov E. O'zbek tilining umumiy va xususiy fonetikasi. – Toshkent: Fan, 1982. – 278 b.
11. Fitrat A.R. O'zbek adabiyoti namunalari. – Toshkent: Maorif, 1990. – 320 b.
12. Koshg'ariy M. Devonu lug'otit turk. – Toshkent: Fan, 1960. – 352 b.
13. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami. – Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti,